

07.00.00 ისტორიული მეცნიერებათი HISTORICAL SCIENCES

დაგით მალაზონია

ზოგიერთი უმცირესი ტომის ეთნიკური კუთხით გამოიყენება XIX საუკუნის
ენობრი ნახევრის ძარღულ ისტორიოგრაფიაში

Resume

David Malazonia

TSOME ANCIENT TRIBE'S ETHNIC BELONGING PROBLEMS IN GEORGIAN HISTORIOGRAPHY IN THE 2ND HALF
OF THE 19TH CENTURY

In the second half of the 19th century historiographical idea was developed intensively in Georgia, which was provided by deciphering of ancient oriental cuneiform characters. Scientists were interested in many ancient tribe's belonging, which is shared by modern historical science.

Резюме

Давид Малазония

ПРОБЛЕМА ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ НЕКОТОРЫХ ДРЕВНЕЙШИХ ПЛЕМЕН В ГРУЗИНСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Во второй половине XIX века в Грузии интенсивно развивалась историографическая мысль, чему благоприятствовала расшифровка древневосточных клинописных памятников. Внимание исследователей привлекла проблема этнической принадлежности рода древнейших племен. Было высказано не одно соображение, полностью разделяемых современной исторической наукой.

ძელი ასურული დურსმახული წარწერების გაშიფრვამ ბიბლიური თუბალი და მეშენი ქონკრეტული სახით დაუძიშვირი მცირე აზიაში ძევშ-II-I ათასწლეულებში არსებულ ტომთა დად გაერთიანებას, რამაც სამეცნიერო წრეებში მეცნიერად გაზარდა მათდამი ინტერესი.

ზოგიერთმა ეგრძელდა თრიენტალისტმა (კულტურან-პაუპტი) მათ ქართველობაში ეჭვი შეიტანა. ისინი მუშების სამეცნიერო შემთხვევაში მცირე აზიიდან გადმოსახლებულ ფრიგიელებს მიაწერდნენ და უარყოფნენ ქართულ სამყაროსთან მათ მჯდომარეობაში.

ამ გარაზულის საპირისპიროდ ფრიგიელთა და მესხთა ჩივერნცირებას ახდენდა იდაკონიცი. ის მუშების (მესხების) და ფრიგიელების სხევადასხევა ხალხად თვლილია. მისი აზრით, მუშების ქართველთა ტომი შედიოდა ფრიგიელის სამეცნიერო შემადგენლობაში, ხოლო ასურელებმა ფრიგიელის სამეცნიერო მუშების ქვეყანა უწოდეს, რაღაც ეს ტომი მათ სახლერებითან ყველაზე ახლოს იყო.

მუშები და თუბალები ქართველურ ტომებად გამოაცხადეს ცნობილმა ორიენტალისტ-ისტორიკოსებმა – მასპერომ და ლენინმანგა.

ჩვენი ისტორიკოგრაფია ამ საკითხს ეჭვით არასოდეს უყურებდა. გარდა თემიტურაზ ბაგრატიონისა, რომელმაც ქართველ ისტორიკოსთაგან ბირეველმა გამოთქვა ბიბლიური თუბალებისა და იძერების იგივერბის გარაზული, ასეთ პიზიციას მეცნიერად იცავდნენ ს. ბარათაშვილი, პლიოსელიანი ბიბლიური თუბალების ქართველობა გარაზულების მახნძრებისა და აბარების მარტინ შემადგენლობა: „რომ თომებით თუ თუბალები არიან ქართველინი, ეს ცხადია: იოსებ ფლაგიონის ნამდგილდად მმბობს, რომ თუბალების იგულისხმებრივი იძერი ანუ იძერი პლინისა, სტრაბონისა და პროკოფია, ესე იგი აწინდევნი ქართველი. ტუბალი, იძერი და პერიდოტების ტიბარნი ერთი და იგივეა“ [2].

თუბალებისა და მეშების ეთნოგრაფიული კუთხით ა. ხახანაშვილი. თუბალს იგი ტიბარებთან აიგვევს (თუბალი და ძეგლალმოსახლეობის ეთნოგრაფიული მასინა); ასეთ კრის გვარტომინის ხალხად თვლის მეშების, იმავე ასურულ წარწერებში მოხსენიერებულ მესებებისა და ძეგლ ძეგლნულმა დაცულ მოხების.

ა. ხახანაშვილი ამ თვალსაზრისის ისტორიულ წაროთა შეპირისპირებასთან ერთად ლინგვისტური მისალების შემცველიერითაც ამგარებს. იგი თვლის, რომ სინამდგილეში საქართველოს კრის კონსისხ ადამიშვერებული ტერმინის სხვადასხვა ფონტიურ ვარიაციათან, ექრძოდ, ვსეზ-მარტინის მზეცვლილი ა. ხახანაშვილი ასევის, რომ სახელი მესხი (მეშენი) სათავეს იღებს „ქართლის ცხოვრების“ „მცხვთოსაგან“ [10].

რაც შემება კონონის „ტიბარნი“, ისტორიკოსის აზრით (ხუანაშა, აშანობე) ტიბარნი თუბალში (თაბალი, ტიბარენი) თაგა უნდა ინტენსიულ მძღოლნის „ტიბარის“ (ტბა მცირე აზამ) ქართველი გართმევა „ტიბარს“ სახით (იგივე „ტბა“).

ნაშრომში „საქართველოს ისტორია“ მუშებისა და თუბალების ხავთხს შექსო მეცნაშვილი და ქართულ სამყაროსთან მათი იგივების თვალსაზრისი განავთარა მისთვის ნათელია კტიმოლოგიური ქავშირი თუბალ-ტიბარ-ტიბარენისა და მუშქმოს-მესხს შორის. ხოლო მათი განხალების არყოფნად (ძევშ- XII-VII ს-ში) თვლის კაპადოკიას – კილიკიამდე და ზემო უკურატამდე ტიბარნისა და მათი დაკავშირებულ ფორმებს ისიც ქართული ტბის ვარიაციებად თვლის [8].

ასევე, მოცემული ღროის მეცნიერული აზრის შესატყობისა ქართველ სამოციანელთა – იჭავჭავაგაბის, აწერეთლის, იგოგებაშვილის, გ-წერეთლის, ზაჟლისაშვილის, ამირანაშვილის, ემირიანაშვილის. . . თვალსაზრისი. „ისტორიულ ჭეშმარიტებად ცნობილია – წერდა იჭავჭავაგ – რომ ეგვიპტელთა „მუშენი“, დაბადების „მოსონენი“ ანუ „მეშენი“, ახლანდელი „მესხენი“, პერიდოტების „ტიბარნი“, სტრაბონის „იძერნი“ და კოდენი შეაღგენდნენ ქართველი ნათელიანობის ერსა. . . ძველთაგანვე ქართველთ ნათესაობას უფრო მთელი სიერცე დაღისის მდინარეთაგან მცირე აზიაში – შავი ზღვის პირამიდება და მთელი აღმოსავლეთი მასიური ამ ზღვისა, აგრეთვე იგი აღგილები, რომლებიც მეტერისა და არაქს შეუძლებარეთმნ, აშერაა, რომ ვისც ამ აღგილებში დახმება რამ უნდა, ან ქართველების კუთხილების გაუშება მოუნდება, ან უნდა დამტერიცოს, რომ ზემოთ დასახელებული ერთი ქართველთა ნათესავისა არ იყენენ და არც არიან“.

საბოლოოდ უნდა იოქას, რომ ამ ტომების ქართველობა თანამედროვე ისტორიკორაფიაშიც დადასტურებულია.

საინტერესო თვალსახისრიცის გამოიკვეთა კაპადოკიის მგვიორი მოსახლეობის ეთნიკური ქუთხნილების სუვროში. ა.წერეთვენ მათ ქართველურ ტომად თყვის. შესაბამისად, ქართველად მოისხენიება იგი წმინდა ნინოსაც (პოემა „წმინდა ნინო“, აგრძელებ წერილი „თამარ მეფე“).

კაპადოკიას ქართულ სამყარო აღიქვამენ ა.ხანაძაშვილი, გ.წერეთელი. ამ საკითხის გარშემო უკვე არ სებობდა დაწებინაშვილის გამოკვლევაც – იტონგრაფიული განხილვა მეტად და ახალოდ კაპადოკიის ან ჭანეთის მეცნიერთა მოსახლეთა“ (ნაშრომი წერილების სახით იძეგლებოდა 1877 წლის „ივერიაში“). მასში მკვდევარი ენორდივა და ტომონიმიური მასალების საუჯაველზე ამტკიცებდა კაპადოკიელთა ქართველობას. ამ მკვდევარ-ნათესაცური კავშირის ასევეტში შემ გაიაზრის დაწებინაშვილის ქართველობის ჩამომავლის მიმმართ კავშირის საკითხის საკითხის სახლსა პეტიონის საქართველოს საქართველოდან სარგებლობის საკითხის საკითხის სახლსა დამყარების საქართველოდან საქართველოს სახლთან, ამით განიმარტების სურვილი კაბადიორის სულიერ კაპადოკიის სახლსა პეტიონის საქართველოს სახლთან, ამით განიმარტების სურვილი კაბადიორის სულიერ კაპადოკიის სახლსა დამყარების საქართველოში ქრისტიანობის სარწმუნოებისა. . . ოუ ქართული ენა არ სცოლნოდათ ამ წმინდანებს, საქართველოში ვერ გაძევდანენ მოსხლასა და ვერც მოიწაუებდნენ ხალხსა. ესცე უნდა ვთქათ, რომ წმინდა გიორგი იყო კაპადოკიელი და ამის გამო მოვლის საქართველოში მაღალ პატიცემულობის მონაცესაც იყო წმინდა მოციცქალთ სწორი – ნინო, აგრეთვე კაპადოკიელი და მცოდნე ქართული ენისა. უამისოდ არ შეაძლო ქადაგისა ქრისტების სარწმუნოებისა და მოქცევა ქართველთა“.

კართულ სამყოროსთვის იგივებოისა და ძონტებულად წმ. ნინოს ქართველობის საკითხში ფრთხილი პოზიცია უკავია დაბქრაძეს. პირადად მას სირიელად წარმოუდგენია წმინდა ნინო და სათანადო საბუთების გარეშე ა.წერეთლისა და დუბინაშვილის კარტვორიულ ტომს გაუმართოდებულად თვლის [1].

წმინდა ნინოს ქართველობას (საკითხი განიხილება ქადაგით ეთნიკური ეთნოლოგის კონტექსტში) არც ქართული თუ უცხოური, მათ შორის უძველესი (IV საუკუნის ახლო ხანებში შექმნილი) საისტორიო ძეგლები აღიასებული და არც თანამედროვე ისტორიოგრაფია (იყვავანიშვილი) თვლის მოლომედე სარწმუნოდ.

რაც შეეხბა კაპადოკიელთა ქართველური წარმომავლობის თვალსაზრისს, იგი არც თუ ძაღლიან სცილდება ჩვენი დროის რიგ ისტორიულობით (დაზობადი შეიღია, დაკავშირდება) კონცეულიერებას.

აწერთელი დასავლურ ქართველური მიღობის ტომად თვლიდა ხალიბებს (რაც იმ დროს ქართული ისტორიკული განვითარების სამართლებრივი მისამართის მიერ დამატებული იყო). განსაკუთრებით საინტერესო კი მისგან ბალკანელ-მცირეაზელი უძველესი მოსახლეობის საერთო უთიქური წარმომავლობისა და მათთან ქართველური ტომების ნათესავირი კავშირის გარაულია.

ასეთი ოფალისაზრისი XX საუკუნის ქართველ ისტორიკოსთა შორისაც საქმაოდ გაგრცელებულია. ცნობილია ს.ჯანაშიას ქონცეცხლია ბაღგანვითა და წინა აზიაში ხეთურ-იბერული მოსახლეობის უძველესი მეკიდრობის შესახებ. საყურადღებოა ს.ქაუხეშჩივაძის აზრიც, რომ აյ მცხოვრები ხალხი, კურძოდ - ჰყედაზები, ენათესავებოდნენ ქართველ ტომებს. ამ ოფალისაზრისს ა.ურშამავც უმსრობა.

წინა ახილს არქეოლოგიურმა შესწავლამ და ლურსმელი წარეტყობის გაშიფრვამ ევროპის ისტორიკოსთა წინაშე მწვავედ დააպყნა სეთური მოღგმის ტომების ქართულ სამყაროსთან გთნიკურ-კულტურული მიმართების საკითხიც.

წევნი საზოგადოება — საისტორიო აზრი მათში მირითადად ქართველურ მოსახლეობას ხედავდა. ნიშანდობლივია იგორებაშვილის განხარტება: „ევროპისა და რუსეთის ორიგინალისტთა (ლენორმანის, მასაცერის, პოლევსორგის — ანურინის, ნიკოლაევისა და სხვ.) გამოკვლეულით. . . სახელგანთქმულნი ხეტინ, რომელიც ეგვიპტურებს მსოფლიო ბატონობას დიდხანს ეცილებოდნენ და რომელთაც ბერძნებს ბერძნი რამ გონიერი ნაღვაში უარესობენ, აგრეთვე ქართველთა ტომს ეკუთხოდა, როგორც ამას გვიმჩევებს საურანგეთის წარჩინებული მეცნიერი მასაცერო თავის თხზულებაში „აღმოსავლეთის ხადთხა ძველი ისტორია“ [3].

ხეოთლოვის შემდგომი დაწინაურება, კერძოდ — აღმოჩენილი წარწერებისა და მათ ნიადაგზე ხეთური ენის ფონგეტისა დადგენა ქართულთან მშენდო კაშირიში ესახება პამირანაშვილს („ივერია“, 1903, №35). საინტერესო განმარტებას იძლევა იგდარამაძე, იგი ხეოთხს (ხეტბეს) ეგვალებულთა შესაძლო წინაპრებად მოიაზრებს, ხოლო ქართველ ტომებთან მათ კაშირს შეცრო კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის სფეროში ხედას ცნობის ფურცელი“ (1899, №19).

XX საუკუნის შეცნოვებბმ არაერთი მნიშვნელოვანი გამოკლევა მიუდრევებს ხეთური სამყაროს ეთნო-ტიპოლოგიური საკითხების შესწავლას. საგულისხმო სჯახაშიასაგან ხეთების (ხერიტულ და სუმერულ ტომებთან ერთად) იძერიულ-პარასიური მოდგრის ხალხები დღირება [9].

ამგამად კატეგორიულდა მაინც ვერ მტკიცება ხეთების ქართველურ სამყაროსთან ნათესაობა. მათი ენის შესწავლამ ცალკეულ, რომ მასში დიდია ინდოევროპული ელამენტების ხევრითი წილი (მრონები, ბაღაბული, გატტე [9]). რამდენამდე განსხვავებულია სტრუქტურანტის პოზიცია, იგი მხოლოდ ნაწილობრივ დებულობს ხეთურს ინდოევროპულ ენაა [7].

ჩევნი დღოს გერმანელი მკლევარი ძეპერმანი თევდოს, რომ „ნამდვილი ხეთბი იყვნენ პროტოხეთბი და არა დამპურობა ინდო-ევროპელები . . .“ [5] ამდენად, ინდო-ევროპული ენობრივი ფორმები მასში მოგვიანებით უნდა შესულიყო. ეს თევდოსაზრისი აძლიერებს გმელიქტშვილის დასკვნას, რომ ტერმინ „ხეთში“ სინამდვილეში უნდა იგულისხმებოდეს კუბითო

XIX საუკუნის ისტორიოგრაფიული აზროვნების მეცნიერებლი ათვისების საფუძველზე თვალიდნენ ქართველი სამოციანელები ურარტუს მოსახლეობას ქართველთ მონათეხავე (ქართველურ, ან წინარეკრიტველურ) ტომებად.

პირას აღმოჩნდილი მეგლების აღრეული ქართული კულტურის ნაშთებად წარმოუდგება: „ურარტუელთა წინამორბედთა დანართის მიხად დასის პატივს სდებს ქართველს ერსა. . . ხოლო ეს იყენებ ურარტელინა, ეს სკეითს შეადგანდა 20 წელის

ქართველი და ურარტელი ტომბის ეთნიკური ნაოვაბობის აღიარებისას მირითადი ფურადება მათი ენგბის სიახლოებების ექცევიდა. ხაზგასმით აღინიშნებოდა: ურარტელი ლურსტული წარწერების ქართულობა (ი.გოგებაშვილი), ურარტულის, იგივე „ალარონიულის“ ქართული ენის წინამორბედობა (გ.წერეთელი), თვით თანამედროვე ქართულთან (ი.ორმოშვილი შვილი, ზ.გულისაშვილი), თუ მის დიალექტურ ან ენობრივ განშტოებებთან (პ.მირიანაშვილი – შეგრულობა, თ.დადეშქელიანი – სებანურთან და ა.შ.) მისი მსგავსება. (დამახსინითებელია გაზ. „ძაღლზე“, №37, 1894წ.).

გამორჩეული განცხადება, რომ გერმანელ მეცნიერ მაკელევანს, რომელიც ინტენსურ კალევით საშუალებს აწარმოებდა ვანის ტბის მიზანებში, სარწმუნოდ მიაჩნია ურარტული და ქართული ენების დაკავშირება და ა.შ.).

ურარტუს ეთნიკური შემდგენლობის გარევებისას მეცნიერები ძირითადად ასურულ წარწერებს ეყრდნობონ ხენ. საინტერესოა ასურული წყაროს ცნობა, რომ „მანაელები“ (ურარტუს ერთ-ერთი ტომი) თავს სუბარებს უწოდებონ. ქართველებისა და სუმერულ-სუბარული მოსახლეობის ეთნიკური ნაოცაობის ოზნით თანამედროვე სამცნელო დილექტურაში საქმაოდ გავრცელდებოდა. მეორე მხრივ – ურარტული (ხადვური) ენა, როგორც გაირკვა, არაფითარ კავშირს არ ამჟღავნებს არც ინდოევროპულ და არც სემიტურ წართა ჯეშვებთან.

ასევე, გაუკეთდი საუკეთის ცნობილი ისტორიკოსთა - მასპეროს, ლენორმანისა და სხვათა შრომებში გამოთქმულია აზრი ქართველი და ურარტელი სადიხების მფილორ უთნიკური კავშირის შესახებ (ასეთი კავშირი, ნაწილობრივ, ხეთურ-მიირეაზიულ სამყაროსთანაც აღინიშვნება).

ეს აზრი ჩვენს თანამდებობვე ისტორიულრაგიაშიაც იყო გავრცელებული. ს.ჯანაშია ურარტუს მოსახლეობას ეთნიკურად ჰანურ ტომებს უკავშირებს. ხალდებს (ურარტელებს) ქართველურ მოსახლეობად თვლის გმელიქშვალიც, მაგრამ არა უშეუაღლო ჰანურ შეოსთან კავშირში. მას მიაჩნია, რომ სიტყვა „ხალდი“ აღმოსავლურ-ქართული ეთნოსის აღმინშვნელი სახელწოდების - ქართუს დიალექტიც ური სახესხვაობა უნდა იყოს. მისი აზრით, შესაძლებელია ეს სახელი ძალიან ქველი იყოს და იმ პროექტს მექანიზრეობას წარმოადგენდეს, როდესაც ჯერ კიდევ არსებობდა დაუნაშევრებელი საერთო-ქართული ეთნიკური ჯგუფი.

ბოლო ეტაპზე თანდათან კუცულებადა საპირისძირო თვალისაზრისი, რომელთაც მართლია აღიარებულია ურარტეს მოსახლეობის მჯიდრო კულტურულ-პრილიტერული კავშირი ქართველ სამყაროსთან, მაგრამ უარყოფილია მათი ეთნიკური იურივობა (ძველი აღმოსავალეთის ხალხთა ისტორია გმელინიშვილის რედაქტორობით, 1988; საქართველოს ისტორია, ავტორთა კოლექტივი, 1990; შპარისის, დჩაკვერაძისა და სხვათა მოსაზრებები).

ამის მიუხედავად ქართველ სამოციანელთა თგაღსსჩრისი იმღროინდელი ისტორიული ცოდნისა და წყაროების კვალობაზე აღმოჩეული როდი, ხოლო აზრი ურარტუს ტერიტორიაზე სომეხი მოსახლეობის მოგვანებით დამტკიცების შესახებ სადღლისოდ საკეთით დადასტურებულია.

შუალედება კომიტოვად დასავალურ-გროვული ტომის, კოლხების წარმომავლობის საკითხესაც. ინტერესს იქვედა პერიოდებს ცნობა კოლხების ეგვაპტიდან გადმოსახლების შესახებ (ამ ცნობას იმეორებენ როდოსელი, ლიონის, პლიონიუს და სხვ). მაგრამ, კოლხურ-ეგვიპტური ნათესავის, მათი საერთო ეთნიკური წარმომავლობის თვალსაზრისის ქართულ ისტორიოგრაფიას არ გაუზიარებია, თუმცა ეგვიპტელთა შავი ზღვისპირულში ლაშქრობის (ცნობა ზოგირომისა ისტორიკოსმა მიიღო. თბ.აგრატიონი, სპარათა შეიძლი, მჯანა შეიძლი, დჯანა შეიძლი, ნგამრეებელი, ივგვარამაძე და სხვნის უსგამენ ეგვიპტური ქულტურის, რელიგიისა და დაწინაურებული სამურავო კონცის გაკლენას ჩვენსაზე).

განსხვავებულია მ.მ.როსეს, დ.მ.კრაძისა და და იგავებადის პოზიციები. ისინი თვლიან, რომ სინამდვილეში უგრძელებელი ასურების დასაცლელ სასწავლებს არასოდეს გასცილებიან და მით უფრო დაუკეტებელია შევის საცილებელი შემთხვევაში მათი დაშქრობა. თანამედროვე თვედოთახედგოთაც ურჩოფილია პერიოდობეს ცნობის ჰემმარიტება. არც ეგვაცტელით ქოლექტოზე დაშქრობის თვედლასზრისა შეწყნარებული (აյ ისეთსავე მოვლენასთინ უნდა გამოჩდეს საქმე, წერს ივაჯვახიშვილი - როგორმაც ვითომდაც ხევსურთა ჯვარსასათი შთამიშვალობის თვორია წარმოშვა, რომელიც უცხოელმა მოგზაურებმა მოხევევებსა და ხევსურებსაც კი ჩაუნერგეს), მაგრამ მითის შინაარსა მაინც იძლევა მხჯალობის საგანს. როგორც ზოგი თვლის, რომ მასში შესაძლოა ირედებოდეს ცნობა ძვ. წ. XIII საუკუნეებში „ზღვის ხალხთა“ (ეგვისური და დასაცლელ ანატოლიური ტომების გაერთიანება) ტომის „შარდანის“ ქადაგისაზი შემოჭრისა და ადგილობრივთა შორის მიხი ათქვეუის შესახებ [4].

გვინდა შევნიშოთ, რომ ძვ. ისტორიული ცნობების ხელადგებით უარყოფა, რაც უნდა აფსურდული გმენებენებოდეს მათი შინაარსი, სწორი არ არის. პერიდოლებს ამ წეაროში, შესაძლებელია, ისტორიული სინამდვილის მცირედი ასახელ მაინც იყოს, კოტებათ, მათი შესაძლო კულტურული ან საგარეო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობისა ქართულ სამყაროსთან. სწორედ ამას მიგანიშნებს თყაუხიშვილის სიტყვები: „ჩენ დღეს დღეს დღეობით გადაჭვეტილების გერაფერს გიტყვით ამ ცნობის გეშმარიტების შესახებ, მაგრამ ის მოთავს ისე ხელადგებით უარსაყოფი არ უნდა იყოს, როგორც ქამდე ხდებოდა. მას სხვაგვარი ახსნა სჭირდება, ვიდრე ჩვეულებრივ სხინაა“ [6].

როგორც კედავთ, XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში ინტენსურად გითარდებოდა ისტორიულად აზრი, რასაც ქეთოლნაყოფიერ ნიადაგს უქმნიდა მსოფლიო მნიშვნელობის აღმოჩენები (ძველადმოსავლური დურსმუშავი ძეგლების გაშიფრება), რაც ქართველ სამოცაანელთა უროვნულ-პატრიოტულ და აუდიტურულ-საგანმანათლებლო მიზნებსაც შეესაბამებოდა.

蒙古文

- ბაქრაძე დ. მირიან შეცვალა და წმინდა ნინო. თბილისი, 1879.
 - ბაქრაძე დ. ახალი გამოქვეყნება ისტორიის წინა ღრუბებაზე და ქართველი ტომის დასაწყისზე. წ.1, 1881.
 - გოგებაშვილი ი. რჩეული თხურულებანი. ტ.2, 1990.
 - გორდეზიანი რ. ბერძნული ცივილიზაცია. ნაკვ.1, 1988.
 - ერამი კ. ხეთების საიდუმლოება. თბილისი, 1966.
 - ყაუხებიშვილი თ. ბერძნი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. წ.3, 1977.
 - ჭერელი გ. ჩვენი ძველი გმირები. 1898.
 - ჯავახიშვილი ვ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრიობები. 1950.
 - ჯანაშვილი მ. საქართველოს ისტორია. 1906.
 - ჯანაშია ს. შრომები. ტ.2, 1952.
 - ეკონიკი თ XXII 6. ტბილისი 1902